

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОРОМУ ТА СВОБОДИ У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

THE RELATIONSHIP BETWEEN SHAME AND FREEDOM IN POLITICAL DISCOURSE: A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

Свідерська О.І.,

кандидат політичних наук,

*доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті автор досліджує взаємозв'язок сорому та свободи у політичному дискурсі. Виявлено, що тематика сорому, свободи, почуття провини, гідності, тощо є доволі складною та суперечливою. Акцентовано, що емоції здатні локалізуватися у двох вимірах: з одного боку це психічні стани, які притаманні індивіду, з іншого ж боку, емоції локалізуються у певних соціальних структурах і виконують роль фундаменту взаємовідносин між індивідами всередині спільноти чи поза нею. Сором це почуття, яке суттєвим чином впливає не тільки на індивіда, його поведінку, його місце у системі соціально-політичних наук, але й відіграє одну із ключових ролей у внутрішньо-державній політиці та міжнародних відносинах. Доведено, що сучасний індивід характеризується схильністю до деморалізованої, безсоромної поведінки по відношенню до інших людей. Таку ж поведінку досить часто бачимо з боку публічних осіб, одним із яскравих прикладів яких є Д. Трамп. Визначено, що звання до відсутності вибачень і нахабства з боку публічних осіб має тяжкі наслідки. Зокрема, використання сорому з боку аморальних політиків, або у відвертій політичній маніпуляції, досить часто індивідам із демократичними цінностями можуть трактуватися як акт політичного насильства. Інші ж можуть сприймати радикальні заклики як сміливий спосіб протидіяти системі. Сором тісно пов'язаний із відчуттям приниження та посягання на людську свободу та гідність.

Доведено, що політичні лідери, які часто вдаються до використання політики сорому є достатньо небезпечними. Вони ламають систему, через нівелювання терпимості, а вона виступає своєрідною межею, порушення якої проковує появу проблем у суспільстві. Визначено, що сором керує людським життям у кілька способів: викликаючи почуття провини, маніпулюючи, здійснюючи над індивідом політичне насилля.

Ключові слова: гідність, свобода, політика сорому, політичне насилля, публічна ганьба.

In the article, the author investigates the relationship between shame and freedom in political discourse. It was found that the themes of shame, freedom, guilt, dignity, etc. are quite complex and contradictory. It is emphasized that emotions can be localized in two dimensions: on the one hand, they are mental states inherent to an individual, on the other hand, emotions are localized in certain social structures and play the role of the foundation of relationships between individuals inside or outside the community. Shame is a feeling that significantly affects not only the individual, his behavior, his place in the system of socio-political sciences, but also plays one of the key roles in domestic politics and international relations. It has been proven that the modern individual is characterized by a tendency to demoralized, shameless behavior towards other people. The same behavior is quite often seen on the part of public figures, one of the vivid examples of which is D. Trump. It was determined that getting used to the lack of apologies and insolence on the part of public figures has serious consequences. In particular, the use of shame by immoral politicians, or in open political manipulation, can often be interpreted as an act of political violence by individuals with democratic values. Others may perceive radical calls as a bold way to oppose the system. Shame is closely related to the feeling of humiliation and encroachment on human freedom and dignity.

It has been proven that political leaders who often resort to using the politics of shame are quite dangerous. They break the system by leveling tolerance, and it acts as a kind of boundary, the violation of which provokes the emergence of problems in society. It has been determined that shame governs human life in several ways: by causing guilt, by manipulating, by exerting political violence on the individual.

Key words: dignity, freedom, the politics of shame, political violence, public shaming.

Постановка проблеми. Численні наукові розвідки підтверджують тезу про те, що емоції здатні локалізуватися у двох вимірах: з одного боку це психічні стани, які притаманні індивіду, з іншого ж боку, емоції локалізуються у певних соціальних структурах і виконують роль фундаменту взаємовідносин між індивідами всередині спільноти чи поза нею. Почуття сорому може бути колективним досвідом, однак воно не завжди може визнаватися, й досить часто ретельно приховується та маскується від публічного визнання. Теоретико-методологічні підходи, які досліджують політику сорому

здебільшого акцентують увагу на конкретному напрямі дослідження: місця сорому у політичних категоріях, концептуалізація поняття політики сорому, політичне насильство, права меншин, гендерні права, та ін. У своїй роботі здебільшого ми акцентуємо на необхідності ґрунтовного аналізу проблеми взаємодетермінації свободи і почуття сорому, ганьби чи приниження, розуміння яким чином політична еліта може впливати на саморефлексію громадян, а також на їхню політичну поведінку, зважаючи на те, що: «традиційна політика, як правило не підтримує потребу

у самоаналізі, а отже вона відсторонюється від усякого почуття провини [1, с. 230].

Виявлено, що вагому роль у поширенні політики сорому відіграє сучасний стан суспільного розвитку. Надмірна мозаїчність, атомізація, хаотизація, індивідуалізації сучасного світу, збільшення впливу на демократичні інститути епохи пост-правди, часті використання безсоромних гасел та закликів від сучасних політиків, що здебільшого підтримується великою частиною населення, та приймається як своєрідна панацея від існуючої системи, формують звання до відсутності вибачень і нахабства з боку публічних осіб, що у свою чергу має тяжкі наслідки.

Політики, які часто вдаються до нехтування моральних стандартів, провокують ще більш нахабну поведінку, перевіряючи межі того, що вважається прийнятним для сучасного індивіда. Зрештою, вважаємо, що ми проживаємо унікальний історичний момент, в якому середньостатистичний індивід відповідає образу «самовдоволеного панича», людини, яка прийшла на світ, щоб робити те, що їй заманеться, про якого свого часу згадував Хосе Ортега і Гассет. Дослідження взаємозв'язку сорому та свободи підкреслює вагомість підтримання формування ставлення людини до свободи не лише як до інституційної норми, або ж звернення до неї з метою виправдати радикальне уявлення про свободу слова, як своєрідну сваволю жити відповідно до своїх уявлень, нехтуючи толерантністю по відношенню до інших; акцентує необхідність розуміння, що відсутність норми, моральних кордонів, гідності, сорому чи терпимості, зрештою призводить до відчуження й у найрадикальніший спосіб може перетворити людину у тварину [4, с. 82].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема дослідження політики сорому має достатньо глибинні коріння, як і мультидисциплінарне походження. Мова йде про дослідження у галузі політики, філософії, соціології та глибинної психології. У даній роботі зосереджені переважно напрацювання, які стосуються переживання сорому та свободи у контексті психології індивідуального та масового досвіду. Ми виокремили, на наш погляд, найбільш цікаві концепції та ідеї, які знайшли своє відображення у роботах Л. Дзоя, Д. Муазі, В. Франкла, Е. Фромма, Хосе Ортеги і Гассета, М. Якобі, Е. Левінаса, С. Ларокко, А. Стеупень, та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження політики сорому є однією із актуальних тем у сучасній політичній науці. Особливого значення вона набула разом із вивченням феномену епохи пост-правди, перемоги ряду світових популістичних політичних лідерів та партій, підвищення уваги до фемінізму, захисту прав різного роду меншин. У нашій роботі

головно ми зосереджуємося на дослідженні негативного впливу сорому на демократичні інститути, а також його співвідношення із свободою, як головною цінністю демократичного суспільства. Особливістю роботи є спроба виокремити взаємозв'язок політики сорому і свободи у контексті російсько-української війни.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснити аналіз поняття сорому; виокремити особливості взаємозв'язку сорому та свободи у контексті функціонуванні демократичного суспільства; визначити основні чинники, які сприяють формуванню відношення до свободи як до внутрішнього ціннісного конструкту; виявити основні можливості для подальшого дослідження даної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дж. Согарвал вважає сором поняттям політичним через використання ним тієї ж мови, якою користується влада чи політична еліта. Таким чином, дослідник підкреслює роль сорому не лише у формуванні ієрархій, але й визнає його беззаперечне місце у здійсненні політики, формуванні дискурсу та функціонуванні суспільства, не виключаючи негативного впливу на демократичні інститути [11]. Анета Стеупень вважає сором водночас особистим і суспільним почуттям: «внутрішньо сором – це відчуття нашого морального компасу – вказівка на те, що є доречним у нашій взаємодії з іншими. Однак сором також може бути токсичним, особливо якщо його застосовувати у дисципліні, пригніченні та відстороненні інших» [13]. На її переконання, сьогодні громадські діячі все менше відчують сорому за особисту поведінку, водночас, вони частіше ніж будь-коли в історії готові використовувати сором проти інших.

Яскравим прикладом смиренності та признання сорому за «німецьку ганьбу» через злочини, здійсненні нацистами проти польського народу та мільйонами євреїв, убитих під час Голокосту, є жести, якими свого часу відзначилися канцлери Німеччини Віллі Брандт та Г. Шредер, ставши на коліна перед пам'ятником героям гетто у Варшаві. І хоч достеменно не відомо, як ці жести сприймаються народом, у даному випадку Німеччини, однак такі вчинки політиків є добрим прикладом налагодження відносин між державами, символічним початком нової сторінки у їхній спільній історії. Зокрема це пов'язано із психологією прийняття сорому: у міжнародних відносинах визнання протиправних дій відіграє потужну компенсаційну роль, саме тому публічні вибачення представників уряду за минулі злочини є настільки важливими.

Однак, як слушно зауважує Анетта Стеупень, ми, все-таки належимо до тієї епохи де обрані електоратом чиновники здебільшого не покладаються і не визнаватимуть сорому задля вибачення чи виправлення здійснених помилок.

Навпаки, дедалі частіше що праві, що ліві представники політичної еліти використовуватимуть сором у своїй риторичі задля здійснення політичного маніпулювання, або ж демонструватимуть повне відсторонення від моральних стандартів. Свого часу Х. Ортега і Гассет досліджуючи роль мас у Європі, зазначав, що попри вищий життєвий рівень, моральний рівень європейця може суттєво знизитися. Він говорить про середньостатистичного європейця, як про «самовдоволеного панича»: «це людина, яка прийшла на світ, щоб робити те, що їй заманеться. Це алузія на розбещену дитину, чий учинки, провина є непокараними вдома, відтак у людини формується уявлення що їй все можна й у соціумі, там, де злочини мали б бути покарані» [6, с. 76]. У такому випадку індивід відмовляється слідувати загальним нормам та правилам суспільного устрою, відтак тут ми можемо говорити про негативну свободу волі, адже соціум не може надати людині право на сваволлю, не може відкинути правила чи норми заради можливостей сучасної людини робити все, що їй заманеться.

Чудовим прикладом безсоромних політиків є Дональд Трамп, лідер республіканської більшості в Сенаті Мітч Макконнелл, колишній президент США Білл Клінтон, у Канаді Роб Форд [10]. Окреме місце у політиці без сорому займають в. путін та його соратник о. Лукашенко, політика яких є доволі цинічною та позбавленою будь-яких морально-етичних принципів. З одного боку є розуміння, що принципи ведення Другої світової війни були дуже схожими до сьогоденної російсько-української, радянська окупаційна влада також діяла за схожими сценаріями проти українського населення, катуючи, вбиваючи за ідентичність чи проукраїнські погляди. Однак у ХХІ ст. сама ймовірність такого масштабу збройного протистояння і війни із повним ігноруванням міжнародних інституційних норм, конвенцій та заборон є чи не найяскравішим прикладом цинізму, обману, шантажу, політичного насилля та терору по відношенню до українського народу. Один із представників глибинної психології, Луїджі Дзоя акцентує на знищенні під час війни не народів, а традицій і пам'яті: «Вбитим не залишають змоги залишитися після власної смерті хоча б у згадках, а вбивство не просто виправдовується через справедливість, а заперечується сам факт існування жертви, як і сам факт існування вбивства [1, с. 306]. Можна привести чимало прикладів військових злочинів росії на території України за цим принципом: наративи про не існування українського народу, мови, підміна її історії, знищення українських книг, вбивства письменників, українських вчителів, зникнення із інтернет мап номерів будинків, які були повністю знищені терористами, так наче тих будинків ніколи не існувало, і т. д.

Чи не найбільшою небезпекою є те, що практична безкарність безсоромної, аморальної

та антигуманної політики може формувати відчуття безсилля, втрати реальності і суттєвим чином ускладнювати розрізнення правдивого від неправдивого, а відтак змінювати ставлення до аморальності у діях влади, як до прикладу це сталося із населенням росії. До слова, свого часу було чимало доказів того, що гітлерівська Німеччина стала нацистською не тільки через саму постать Гітлера, вона сама й породила цього диктатора. Ґрунтовні дослідження, проведені З. Фройдом, Х. Арендт, В. Франклом та Е. Фроммом свого часу довели, що «масова людина» практично ідентична своєму диктатору. Атомізація індивідів після Першої світової створила людину, яка по-суті залишилася без родового зв'язку, втративши свою ідентичність, а відтак відчувала себе зайвою у суспільстві. Це сприяло зрештою пошуку лідера, який зміг би забезпечити їй нову життєву мету та здобути нову ідентичність [3, с. 93].

Політичне насильство і терор можуть докорінним чином змінювати сприйняття реальності, і це не лише через індивідуальну схильність до низького опору перед психологічним впливом, але й через особливість психології маси. Відсутність сорому там, де він мав би виконувати регулюючу функцію по відношенню до реалізації політики, а також часті заклики популістичної еліти, формують уявлення маси про те, що всездозволеність рівноцінна свободі: «Маса відкидає застарілі норми зовсім не для того щоб замінити їх новими, кращими; ні, в центрі її життєвого плану лежить прагнення жити, не підкоряючись ніяким заповідям моралі» [6, с. 137], і у цьому вбачається свобода сучасного індивіда. Французький філософ Е. Левінас стверджує, що сором виникає, «коли свобода виявляє, що вона є вбивчою за своєю сутністю» [9, р. 84]. Досліджуючи його наукові тексти Ларокко зауважує, що для Левінаса свобода є егоцентричною, формою, яка реалізується як спосіб існування несприйнятливою або байдужою індивіда до потреб Іншого з постійною вимогою відповідальності та співчуття до себе» [8].

Отже, свобода полягає в тому, щоб «підтримувати себе проти Іншого». В уявленні дослідників свобода конституюється в нереляційній опозиції, як занедбаність конститутивної інтерсуб'єктивності. І на межі це ставлення є вбивчим, оскільки воно визнає існування Іншого лише з точки зору суперництва, як перешкоду, яка набуває ознак ще більшої антагоністичності через відмінність Іншого, його іншу свідомість. Левінас переконує, що обличчя Іншого нав'язує свободу, унеможлиблює її, і робить це через створення відповідальності, яка ґрунтується на соромі: «Моральність починається тоді, коли свобода ... відчуває сама по собі, що вона може бути свавільною і насильницькою» [9, р. 84]. Свобода робить або визнає Іншого як суперника, хоче протистояти

окремому існуванню Іншого, завдаючи шкоди, отже, насильства: «вітати Іншого означає поставити під сумнів мою свободу» [9, р. 85].

Д. Москроп зазначає, що сором відіграє важливу і надскладну роль у демократичному житті [10]. До прикладу, якщо його розглядати як «зброю» маргіналів, то вмиле маніпулювання присоромленням, або ж ганьбою дає людям змогу чинити відсіч політикам які нехтують їхніми правами чи інтересами. Гасла, у яких присутній елемент публічного сорому чи ганьби, що звучать на вулицях – це заклики робити краще [10]. Якщо ж його розглядати як тактику політичної еліти, вона пригнічує, змушуючи осіб, які сповідують демократичні цінності відчувати певний тиск, обмеження, свого роду політичне насильство. Доведено, що сором керує людським життям у кілька способів: викликаючи почуття провини, маніпулюючи, здійснюючи над індивідом політичне насильство. Разом з тим, не зважаючи на те, що його означення є достатньо хитким, глибинним та складним для дослідження, по замовчуванню ми очікуємо, що люди, з якими ми належимо до однієї спільноти керуватимуться своїм почуттям сорому як моральним компасом. А коли справа доходить до публічних діячів, сподівання на дотримання ними моральних норм стають ще більшими. Саме тому ганебна поведінка трактується як відмова дотримуватися загальноприйнятих соціальних правил. У цьому контексті Анетта Стеупень зауважує: «нехтування цінностями, на яких ми побудували наші суспільства, призводить до зловживання владою» [13]. З іншого ж боку, свобода, закладена у підвалинах демократичних інститутів, вказує на можливість вільно висловлювати свої думки у чітко встановлених межах, відтак, для того, аби повністю убезпечити від руйнівного її трактування як от сваволі, необхідно, аби свобода відповідала індивідуальним внутрішнім цінностям людини [11].

Розвинуте почуття сорому мало б запобігти лідерам здійснювати вчинки, які по факту шкодять людям чи, навіть, демократії. Відчуття сорому, а, як наслідок – провини, вказує на нездатність відповідати нашим власним чи чужим очікуванням і цінностям, тому визнання того, що ми соромимося, є спробою відновити відносини, порушені через нехтування цими цінностями [13]. Водночас використання приниження у політичному маніпулюванні може бути потужною зброєю. Зокрема свого часу Ізраїль досить часто використовував присоромлення у своїй публічній риторичі, маніпулюючи, власне почуттям провини, яке охоплювало європейський континент, зокрема через історичні злочини антисемітизму та, понад усе, Голокосту [2, с. 87]. М. Якобі наголошує на тому, що приниження, яке людина зазнає в результаті присоромлення може відчуватися набагато

гостріше. У його витоках психоаналітики досить часто знаходять посягання на людську гідність. Здебільшого це здійснюють ті, хто мають більше влади, ті, хто сильніші, і тут ми можемо говорити не лише про фізичне чи емоційно-психологічне насильство, але й про насильство політичне. Індивід, який відчуває приниження як правило витісняє свій гнів, який зазвичай є захисною реакцією людської гідності. Він починає відчувати сором за це. І така інтенсивність сорому, на думку М. Якобі пов'язана передусім з тим, що жертва усвідомлює приниження і знущання над собою [7]. Приниження – це безсилля, «емоція, що бере початок передусім із відчуття втрати контролю над своїм життям, як колективного, притаманного народові, нації чи релігійній громаді, так і індивідуального, властивого певній людині» [2, с. 75].

Політичні лідери, які часто вдаються до використання політики сорому є достатньо небезпечними. Вони ламають систему, оскільки демократія передбачає терпимість, а безсоромність є її прямою загрозою, а відтак загрозою самій демократії. З точки зору політичного аналізу, терпимість є своєрідною межею, порушення якої провокує появу проблем у суспільстві [10]. У своїй основі терпимість позначає самоконтроль, а це означає, що є речі, які політики можуть робити, однак вони можуть їх і уникнути. До прикладу, напад на пресу чи цькування опонентів можна піддати критиці і самоконтролю і не робити цього, з іншого ж боку від такої поведінки політик може отримати користь, принаймні у короткостроковій перспективі. У будь-якому випадку від використання безсоромної, подекуди агресивної політики завжди страждатимуть інтереси суспільства та демократичні інституції [10]. Разом з тим, в індивідуальній свідомості почуття сорому залишається одним із інструментів які спонукають до саморефлексії та самовдосконалення. Сором це індивідуальний фільтр, через який ми перепускаємо моральність наших дій по відношенню до оточуючих і самих себе. У функціонуванні ж суспільства, у межах колективного сорому, варто пам'ятати, що тактику ганьби варто застосовувати обережно, з метою стримування політичної еліти від зловживання владою. Для політиків присоромлення ж має залишитися у категорії досвіду, визнання помилок та навчання.

Свого часу Хосе Ортега і Гассет звертав увагу на те, що Європа почала жити у добу універсального шантажу, який набуває двох взаємодоповнюючих форм: шантаж насильства і шантаж висміювання. «І тут і там, пише філософ, мета та сама: щоб проста сіра людина могла відчувати себе вільною від усякої підлеглості» [6, с. 139]. Зрештою, у XXI ст. ми виявляємо, що людина живе переважно задля задоволення свого нарцисичного его, підтримуючи здебільшого популістичні гасла:

«зробимо Америку знову великою», «повернемо собі контроль», «справжній народ Туреччини», «кожен з нас президент», «зробимо їх разом», не задумуючись скільки у собі ці гасла носять ненависті, агресії, приниження та сорому, які відчувають інші громадяни. У найзапекліших дискусіях, які відбуваються на онлайн форумах, публіка, підігрита здебільшого російськими ботами, досить часто нагадує аллюзію на людину, яку свого часу В. Франкл описав, як таку, що здатна «забути про свою людську гідність і уподібнитися тварині» [4, с. 82]. З іншого ж боку, уособлення цієї людини бачимо у російського населення. Роки диктаторського правління путіна та його соратників перетворили населення цієї країни у масу, яка, подібно до народу Німеччини у ХХ ст. просто підтримують криваве вторгнення росії на чужі землі. З них практично ніхто не бореться за власну свободу, вони не відчувають ні сорому, ні толерантності, ні терпимості по відношенню до чужого життя, майна і т. д., вони не прагнуть розвитку. Відносно

психології такої маси свого часу досить влучно висловився Е. Фромм, наголошуючи, що одні мільйони «замість того, щоб прагнути свободи, намагалися знайти шляхи втечі від неї. Іншим мільйонам людей було байдуже: вони не вірили в те, що захист свободи вартий того, щоб за нього боротися. А тим паче вмирати [5, с. 17].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, поняття свободи та сорому мають тісний взаємозв'язок та взаємовплив по відношенню один до одного. З одного боку нівелювання ролі сорому та моральних норм можуть забезпечити політикам успіх, адже їхні промови, які насправді начинені зухвалості, хейту чи приниження, можуть сприйматися як сміливий виклик існуючій системі, однак з іншого, безсоромна поведінка завдає шкоди демократичним інститутам і є прямою загрозою демократії. У перспективі подальшого дослідження варто звернути увагу на використання сорому у популізмі, яким сьогодні не хехтують ні ліві, ні праві популісти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дзоя Л. Історія гордині. Психологія і межі розвитку. Львів : Видавництво «Астролябія», 2019. 384 с.
2. Муазі Д. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ. Київ : Брайт Стар паблішинг, 2018. 184 с.
3. Свідерська О. І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 222 с.
4. Франкл В. Людина у пошуку сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Клуб сімейного дозвілля. 2020. 160 с.
5. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2019. 286 с.
6. Хосе Ортега і Гассет. Вибрані твори. Київ : Видавництво «Основи», 1994. 420 с.
7. Jacoby M. Shame and the Origins of Self-esteem. Psychology Press. 1996.
8. Larocco S. The Other, Shame, and Politics: Levinas, Justice, and Feeling Responsible. URL: <https://cutt.ly/rNLIvsr>
9. Levinas E. Totality and Infinity: An Essay on Exteriority. Translated by Alphonso Lingis. Pittsburgh : Duquesne University Press. URL: <https://cutt.ly/p1Kvv08>
10. Moscrop David: What's on the line when someone in whom public trust is placed fails to react appropriately to shame? URL: <https://cutt.ly/t1KvfsO>
11. Shaap Sybe. De populistische verleiding. De keerzijde van de identiteitsillusie. Damon. 2017. 243 с.
12. Sogarwal J. The Political in Shame. URL: <https://cutt.ly/bNLQE3X>
13. Stępień Aneta Shame plays an important role in political life – or at least it. URL: <https://cutt.ly/v1KvsmO>